

Dalia KISELIŪNAITĖ

Lietuvių kalbos institutas

LIETUVIŠKA MEDŽIAGA BERLYNO GARSO ARCHYVE IR LITUANISTINĖ ADALBERTO BEZZENBERGERIO VEIKLA PIRMOJO PASAULINIO KARO METAIS

Lithuanian material in the Sound Archive in Berlin and Adalbert Bezenberger's work in Lithuanian studies during the First World War

Anotacija. Straipsnyje pristatoma Lietuvos mokslui dar nežinoma Berlyno Humboldtų universiteto Garso archyvo (*Lautarchiv*) lietuviška medžiaga. Tai kalbos ir muzikos garso įrašai, daryti I pasaulinio karo belaisvių stovyklose. Įrašų rinkimo darbą organizavo Karališkoji Prūsijos fonografijos komisija (*Königlich Preussische Phonographische Kommission*), kalbos duomenų rinkimo darbui vadovavo W. Doegenas. Publikacijoje daugiausia dėmesio skiriama žymaus baltisto A. Bezenbergerio įnašui atrenkant pateikėjus pagal jų galėjamą atstovauti gimtajam dialektui. Ištyrus jo užpildytas anketas ir išklausius įrašus, matyti mokslininką išmanius lietuvių tarmių ypatybes ir metodologinius tarmių duomenų rinkimo principus, supratęs naujų technologijų – garso įrašymo ir atkūrimo – svarbą kalbotyrai. Straipsnyje pristatomas ir paties projekto istorinis ir mokslinis kontekstas, pabrėžiama išlikusių garso įrašų vertė lietuvių tarmių dokumentavimo ir tyrimo istorijai. Konstatuojama, kad nors I pasaulinio karo metais daryti įrašai techniniu požiūriu nėra nepriekaištingi, jie tinka naudoti lyginamiesiems dialektologijos darbams, atskirų lietuvių kalbos tarmių raidos ir kitokiems geolingvistikos tyrimams. Atkreipiamas dėmesys į tai, kad šie įrašai ir su jais susijusi medžiaga gali svariai papildyti ir lietuvių folkloristikos istoriją.

Raktažodžiai: lietuviškos fonografijos istorija; dialektologijos istorija; kalbos dokumentavimas; I pasaulinis karas; Wilhelm Doegenas; Adalbertas Bezenbergeris.

Abstract. The article discusses the Lithuanian materials in the Sound Archive (*Lautarchiv*) of the Humboldt University of Berlin that are still unknown to the Lithuanian science. These include speech and music audio recordings made in World War I prisoner-of-war camps. The collection of recordings was organized by the Royal Prussian Phonographic Commission (*Königlich Preussische Phonographische Kommission*), and the language data collection was supervised by W. Doegen. The publication focuses on the contribution of the famous expert of the Baltic languages A. Bezenberger in selecting respondents according to their ability to represent the native dialect. The study of the completed questionnaires and audio

recordings reveals that the researcher knew the features of Lithuanian dialects and the methodological principles of dialect data collection and understood the importance of new technologies – sound recording and reproduction – for linguistics. The article also presents the historical and scientific context of the project itself. It emphasizes the value of the surviving sound recordings for the history of documentation and study of Lithuanian dialects. Although the recordings made during World War I are not flawless technically, they can be used for comparative dialectological research and investigation of the development of separate Lithuanian dialects, as well as other geolinguistic studies.

Keywords: history of Lithuanian phonography; history of dialectology; language documentation; World War I; Wilhelm Doegen; Adalbert Bezenberger

Įvadas

Šiomet, minint iškilaus baltisto Adalberto Bezenbergerio 170 metų jubiliejų, yra puiki proga ne tik naujai įvertinti jo indėlį į baltistiką, bet ir atverti dar vieną kitą mažiau žinomą jo lituanistinės veiklos puslapį.

DAAD fondo paremta šio straipsnio autorė susipažino su Berlyno Humboldtų universiteto Garso archyvo (vok. *Lautarchiv* – toliau LA)¹ lietuviškąja medžiaga, kuri Lietuvos mokslui beveik nežinoma. Šios medžiagos atradimas turi įeiti į mūsų tarmėtyros ir eksperimentinės kalbotyros istoriją, be to, kai kurios jos dalys papildytų ankstyviausio periodo fonografiniu būdu dokumentuotos tarmių medžiagos aruodą. Todėl pradžioje tikslinga duoti trumpą jos apžvalgą, supažindinti su šių kalbos dokumentų atsiradimo istorija bei svarbiausiais projekto dalyviais, vienas iš kurių buvo Adalbertas Bezenbergeris.

Straipsnio tikslai: 1) supažindinti su Berlyno Garso archyvo vadinamuoju Doegenio projektu² ir jame esančia lietuviška medžiaga; 2) atskleisti ir įvertinti A. Bezenbergerio įnašą renkant lietuviškąją garso medžiagą I-ojo pasaulinio karo belaisvių stovyklose. Autorė išsikėlė uždavinį apžvelgti ir lietuvių mokslo bendruomenei pristatyti archyvo istoriją, svarbiausias su juo susijusias publikacijas, patikrinti ir susisteminti lietuviškąjį minėtojo archyvo in-

¹ *Lautarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin.*

² Šis terminas straipsnio autorės įvestas patogumo dėlei. Jis reiškia Wilhelmo Doegenio inicijuotą, Karališkosios Prūsijos fonografijos komisijos vadovautą projektą, kurio tikslas buvo į garso įrašymo ir atkūrimo laikmenas įrašyti įvairių kalbų ir tarmių atstovų kalbą, tautosaką ir muziką I-ojo pasaulinio karo belaisvių stovyklose. Kadangi kalbos duomenų rinkimui vadovavo Doegenas, čia pasirinkta jo pavardė. To laikotarpio fonografijos istorijos diskurse ši pavardė pirmiausia asocijuojama būtent su minėtuoju projektu.

ventorių (garso įrašus ir anketas), atskirą dėmesį skiriant toms dalims, kurios siejamos su Bezenbergerio pavarde, išstudijuoti jo sudarytus dokumentus ir juos įvertinti dialektologijos ir tarmėtyros istorijos požiūriu.

Straipsnio medžiagą sudaro Berlyno Humboldtų universiteto Garso archyve (LA) saugomi suskaitmeninti I-ojo pasaulinio karo stovyklose daryti lietuviški garso įrašai ir su jais susiję rankraščiai bei fotografijos, su archyvo istorija susijusi publikuota ir nepublikuota medžiaga.

Berlyno Humboldtų universiteto Garso archyvo (LA) fondus sudaro apie 7500 šelako plokštelių, vaško volelių ir juostų akustinė kolekcija³. Joje daug garsių Vokietijos imperijos ir Veimaro Respublikos asmenybių garso įrašų, be to, sukaupti garso įrašai iš Pirmojo ir Antrojo pasaulinio karo belaisvių stovyklų, reprezentuojantys įvairias kalbas ir tarmes. Garso archyvas yra vienas iš ankstyviausių tokio tipo archyvų Europoje ir tarnauja pirmiausia fonetiniams ir kitokiems kalbiniam tyrimams. Greta fonetinių aspektų, pastaraisiais metais pradėtas skirti dėmesys ir kitoms jo reikšmėms, atskiriems pasakojimams, kultūriniam ir socialiniam kontekstui. Internetinėje svetainėje, be garso įrašų aprašų katalogo, pateikiama gana gausi su šia tema susijusi bibliografija, iš kurios matyti, kad apie lietuvišką medžiagą publikacijų nėra. Artimiausių kaimynų latvių medžiaga dar tik pradėdama domėtis (Ziegler 2017; Sutter 2008). Kur kas toliau šia kryptimi pažengę estai – jie I-ojo pasaulinio karo stovyklose surinktai estiškai medžiagai paskyrė solidų straipsnių rinkinį kartu su kompaktine plokštele, kurioje yra 1 val. trukmės įrašų rinkinys (Ross 2012). Minėtoje interneto svetainėje skelbiamų publikacijų temos rodo, kad I-ojo pasaulinio karo belaisvių stovyklose kitomis kalbomis daryti įrašai sulaukė ir kitų kalbų (tarp jų ir prieš Vokietiją kariavusių valstybių kolonijų) tyrinėtojų dėmesio, kadangi daugeliui kalbų tai buvo apskritai pirmieji garso įrašai. Nors įrašai naudingiausi kalbų ir dialektų tyrėjams, nemažai medžiagos jie teikia ir etnografams, folkloristams, antropologams, garso technikos istorijos tyrėjams, sociologams ir kt. Straipsnio autorė, surinkusi medžiagą Humboldtų universiteto Garso archyve, pasitelkusi Klaipėdos universiteto magistrantę Deimantę Rutkauskaitę pabandė pirmą kartą apžvelgti sukauptą lietuvišką medžiagą, tiksliau, tą jos dalį, kurioje figūruoja baltisto A. Bezenbergerio pavardė. Nors studentės tyrimas (Rutkauskaitė 2018) nepretenduoja į nepriekaištingo mokslinio lygio darbą ir nėra publikuotas, tačiau jos pagalba rūšiuojant garso medžiagą, perrašytos ir suklasifikuotos anketos bei

³ Su archyvo sandara ir turiniu galima susipažinti interneto svetainėje <https://www.sammlungen.hu-berlin.de/sammlungen/lautarchiv>

bandymas transkribuoti sunkiai girdimus tekstus paskatino šio straipsnio autorę nepalikti įdėtų pastangų tik studijų proceso etape, o panagrinėti šią temą giliau ir platesniame kontekste.

Trumpa Berlyno garso archyvų istorijos apžvalga

Publikacijose, kurios skelbiamos LA tinklalapyje, pristatoma paties archyvo sukūrimo istorija ir jo tikslai. Kadangi Lietuvoje jos dar nebuvo pastebėtos, verta trumpai apžvelgti, ir čia bus remiamasi pirmiausia Susannės Ziegler darbais (Ziegler 2000a, b; 2017).

Pirmasis fonogramų archyvas *Wiener Phonogrammarchiv* buvo įkurtas 1899 m. Vienos mokslų akademijoje psichologo Sigmundo Exnerio iniciatyva. Jo tikslas buvo surinkti visų pasaulio kalbų pavyzdžių, nors iš tikrųjų kaip archyvas dar neturėjo artefaktų. 1900 m. Carlos Stumpf, kuris Berlyno universitete dėstė muzikos psichologijos, vėliau lyginamosios muzikologijos dalykus, padarė pirmuosius įrašus Berlyno fonogramų archyvui (*Berliner Phonogramm-Archiv*)⁴, kuris iki 1922 m. veikė tuometinio Friedricho Wilhelmo Universiteto Psichologijos institute, vėliau buvo perimtas valstybės ir keletą kartų keitė priklausomybę⁵. Šis archyvas nuo įkūrimo daugiausia dėmesio skyrė etnomuzikologijai, į fondo rinkimą įtraukdamas vis daugiau darbuotojų, tarp jų ir tarnautojų bei misionierių įvairiuose kraštuose⁶. Iki I-ojo pasaulinio karo buvo surinkta beveik trečdalis dabartinės kolekcijos. Pagrindinės įrašų laikmenos – vaško diskai ir voleliai.

XX a. pradžioje Fonogramų archyvas įkurtas ir Rusijos Mokslų akademijoje Sankt Peterburge. Joje pirmuosius lietuviškus garso įrašus 1908–1909 m. sukaupe Eduardas Volteris, iš jo kolekcijos išliko 113 vaško volelių, kuriuose įrašyta 165 tautosakos kūriniai. Bijodamas, kad trapūs voleliai gali prarasti kokybę, jis 99 volelius su lietuviškais įrašais perdavė minėtajam Berlyno fonogramų archyvui, naudojusiam galvanoplastikos technologiją (Andronov, Andronova 2009; Nakienė 2011, 172). Apie E. Volterio sukauptų Berlyne saugomų įrašų turinį ir vertę išsamiai rašoma Austės Nakienės straipsnyje,

⁴ Archyvo įkūrimo data įvairiuose šaltiniuose nurodoma skirtingai, remiantis paties C. Stumpf straipsniu, ja reikėtų laikyti 1904 m. (Stumpf 1908, 230).

⁵ Apie Fonogramų archyvo istoriją plačiau žr. Koch, Wiedmann, Ziegler 2004.

⁶ Tarp archyvo bendradarbių misionierių buvo iš Karaliaučiaus krašto kilusis lietuvių kilmės kunigo Ertmono Švelniaus (Ertmons Schwellnus) sūnus Paul Erdmann Schwellnus, gimęs 1877 m. Pietų Afrikoje ir ten atlikęs misiją. Jis įrašinėjo ir siuntė archyvui vietinių kalbų ir religinės muzikos pavyzdžius, vertė į Afrikos kalbas Bibliją ir kitą religinę literatūrą (Žemaitaitis MLEe).

ten nurodoma, jog Volterio berlyniškąją kolekciją sudaro vaško volelių varinės matricos, kuriose įrašyti 145 tautosakos kūriniai, daugiausia rytų ir pietų aukštaičių dainos (Nakienė, ten pat). Dialektologams svarbūs visi tautosakos žanrai, tačiau pirmenybė teikiama rišliams ir laisvai pasakojamiems tekstams. Minėtoje Volterio kolekcijoje yra 3 pasakos, 1 padavimas ir keli smulkiosios tautosakos vienetai. Taigi jo daryti įrašai laikytini pirmisiais garso įrašais ne tik lietuvių etnomuzikologijoje, bet ir dialektologijoje.

I-ojo pasaulinio karo metais buvo sumanyta pasinaudoti galimybe surinkti įrašus iš karo belaisvių, suvežtų į stovyklas iš įvairių pasaulio valstybių, įskaitant Antantei priklausiusias kolonijas (Hoffmann 2000). 1915 m. įkuriamą Karališkoji Prūsijos fonografijos komisija (*Königlich Preussische Phonographische Kommission*, toliau PK), vadovaujama Carlo Stumpfo. Joje dalyvavo per 30 Vokietijos mokslininkų. Komisija veikė iki 1919 m., per tą laiką belaisvių stovyklose surinko 1650 įrašų, kurie atstovavo daugiau kaip 200 kalbų, ir 1022 vaško volelius su muzikos įrašais (Ziegler 2000a, 201). Nors pagal Prūsijos kultūros ministerijos planą ir muzikos, ir kalbos artefaktai turėjo būti saugomi kartu, baigiantis I-ajam pasauliniam karui, vieną iš vadovaujančių postų Berlyno fonogramų archyve tuo metu užėmęs W. Doegenas pasitraukia iš šio archyvo perkeldamas dalį kolekcijos – garso archyvą – į Prūsijos valstybinę biblioteką. 1920 m. kolekcija oficialiai tampa bibliotekos padaliniu (*Lautabteilung der Preussischen Staatsbibliothek*), o Doegenas paskiriamas jo direktoriumi. Nuo to laiko dvi PK kolekcijos padalinamos į atskiras institucijas, kurios iki mūsų laikų beveik nebendradarbiavo (Ziegler 2017, 352, 354)⁷. Archyvai skiriasi ne tik savo kolekcijų turiniu, bet ir to laikotarpio techninėmis laikmenų ypatybėmis: Fonogramų archyve muzikos įrašai saugomi daugiausia vaško voleliuose, o LA – šelako plokštelėse. Tolimesnė Fonogramų archyvo istorija jau ne šio straipsnio tema, apie tai daug informacijos galima rasti Ziegler ir kt. darbuose⁸.

W. Doegenas nebuvo nei mokslininkas⁹, nei archyvaras, garso įrašymo ir atkūrimo galimybėmis jis pradėjo domėtis pedagoginiais–didaktiniais sumeti-

⁷ Po Antrojo pasaulinio karo bendradarbiavimas su Fonogramų archyvu nebuvo įmanomas ir dėl to, kad pastarasis liko Vakarų Berlyne, Dahleme.

⁸ Ziegler duomenimis, Fonogramų archyve yra 4 lietuviški muzikos įrašai iš I-ojo pasaulinio karo belaisvių stovyklų projekto (Ziegler 2000b, 33).

⁹ Apie jo karjerą ir apie savavališką garso kolekcijos užvaldymą bei pašlijusius santykius su PK rašo Ziegler, nurodydama, kad Doegenas profesoriumi buvo tituluojamas neapgynęs daktaro disertacijos (Ziegler 2017, 354, 356, 357).

mais (siekė garso įrašymo techniką naudoti užsienio kalbų mokymui), tačiau jo aktyvumas ir idėjos, matyt, imponavo Fonografijos komisijai, kuri suteikė jam didelius įgaliojimus. Deja, jo organizacinių gebėjimų nepakako: minėtasis Bibliotekos garso padalinys patyrė finansinių sunkumų, ir garso įrašų kolekcija 1934 m. buvo perduota Berlyno universitetui. Iki mūsų dienų likdamas universiteto padaliniu, Garso archyvas išgyveno ne vieną struktūrinę reformą ir keitė pavadinimus (Ziegler 2017, 355). Dabar Doegenos kolekcija saugoma Garso archyve, kuris vadinasi *Lautarchiv* ir yra instituto *Hermann von Helmholtz-Zentrum für Kulturtechnik* padalinys.

Pagrindinį LA fondą sudaro kalbos įrašai, kurie buvo padaryti belaisvių stovyklose Pirmojo pasaulinio karo metu. Tokio projekto idėją pasiūlė Doegenas, darbą organizavo Karališkoji Prūsijos fonografijos komisija, o pats Doegenas vadovavo kalbos įrašų rinkimo darbui ir buvo atsakingas už techninę įrašų kokybę. Kalbos įrašai buvo daromi gramofonu į šelako plokšteles, muzikos – į vaško volelius. Be to, Doegenos brolis dantistas Alfredas (Alfred Doegen) kai kurių pateikėjų tarimo tyrimui darė rentgeno nuotraukas, buvo atliekami biometriniai matavimai, žmonės buvo fotografuojami, tačiau išliko tik 50 nuotraukų (Mahrenholz 2012, 21). C. Stumpfo nurodymu, karo metais bet kokią informaciją apie Fonografijos komisijos darbą belaisvių stovyklose viešinti buvo draudžiama, tačiau numatyta, kad ją bus galima naudoti mokslo tikslams (Ziegler 2000, 201).

Kaip tiksliai buvo suformuluoti nurodymai kalbos duomenų rinkėjams, nėra visai aišku, tačiau sprendžiant iš įrašų turinio ir jų visumos, būta kelių užduočių: užrašyti tradicinių dainų, pasakų ir pasakojimų iš asmeninio gyvenimo. Būta ir „privalomosios programos“: įrašyti žodžių grupes (pvz., savaitės dienas, prašoma skaičiuoti) ir atpasakoti parabolę iš Biblijos apie sūnų paklydėlį (ją Europos kalbų atstovų buvo prašoma atpasakoti gimtąja tarme) (Mahrenholz, ten pat).

Kiekvienoje stovykloje komisijos paskirti ekspertai atrinkdavo atitinkamų kalbų atstovus. Jie turėdavo užpildyti asmeninę anketą. Joje, be asmens duomenų, dar prieš pradedant įrašą, buvo atrenkamas ir pateikėjo kalba užrašomas būsimo įrašo tekstas. Kadangi daugelis kalbėtojų nuo parašyto teksto nukrypėdavo, įrašytasis tekstas dažnai buvo transkribuojamas pakartotinai. Darant muzikos įrašus, transkripcija buvo atliekama jau įrašius.

Lietuvių belaisvių dalyvavimas garso įrašų projekte

Lietuviai (išskyrus Vokietijai priklausiusius Rytprūsius) I-ajame pasaulyje kare kariavo Rusijos pusėje, patekę į nelaisvę jie buvo apgyvendinami stovyklose kartu su kitais Rusijos kareiviais. Vokietijoje karo metais buvo 175

belaisvių stovyklos (Doegen 1919, 3)¹⁰. Visos jos pasižymėjo etnine, kultūrine ir kalbine įvairove, ir būtent tuo savo projekto būtinumą grindė Doegenas. Keliose stovyklose buvo apgyvendinta lietuvių, neaišku. LA surinkta lietuviška garso medžiaga 6 stovyklose: Štendalyje (Stendal) (11 garso įrašų iš 4 pateikėjų 1916 m. kovo 10 d.), Merzeburge (Merseburg) (2 įrašai iš 2 pateikėjų 1916 m. kovo 23–24 d.), Chemnice (Chemnitz) (11 įrašų iš 3 pateikėjų 1916 m. birželio 16–17 d.), Pucheime (Puchheim) (2 įrašai iš vieno pateikėjo 1917 m. vasario 1–2 d.), Hameršteine (Hammerstein) (8 įrašai iš 3 pateikėjų 1917 m. balandžio 17–18 d., vieno įrašo anketoje data nenurodyta), Heilsberge (Heilsberg) (42 įrašai¹¹ iš 10 pateikėjų 1918 m. kovo 26 d. ir liepos 27 d.) (1 pav.). Visose minėtose stovyklose buvo įrašinėjama gramofonu į šelako plokšteles (2 pav.). Įrašymo metu, be paties Doegen, dalyvavo atitinkamų kalbų ekspertai, keli technikai ir paskirti stovyklos asmenys (3 pav.). Išskyrus du, visi LA kataloge užfiksuoti įrašai išliko ir yra suskaitmeninti, katalogas prieinamas internetu¹². Belaisvių stovyklose daryti įrašai anketose žymimi PK (*Phonographische Kommission*), kitomis aplinkybėmis daryti – LA (*Lautarchiv*). Archyvo internetiniame kataloge yra užregistruoti 78 (bet yra 75) lietuviški garso įrašai, turintys indeksą PK, surinkti iš 23 pateikėjų¹³. Visų LA esančių lietuviškų įrašų kopijas turi straipsnio autorė, tačiau čia pristatoma dviejų stovyklų, kuriose ekspertu buvo pakviestas A. Bezenbergeris, medžiaga.

¹⁰ Apie belaisvių gyvenimo sąlygas rašoma Doegen knygoje *Kriegsgefangene Völker* (Doegen 1919). Tarp kitų dalykų, aprašant susirašinėjimo sąlygas ir vertėjų darbą, pateikiamas gana ilgas lietuvių, rašiusio iš Čersko stovyklos broliui į Ameriką, laiško vertimas. Kadangi paštas buvo kruopščiai tikrinamas, nenuostabu, kad belaisvis apie savo gyvenimo sąlygas rašė tik teigiamai ir net su Vokietijai palankios propagandos elementais (ten pat, 237, 238). Tikrovė tokia graži nebuvo – prastai maitinami ir blogomis sąlygomis laikomi belaisviai masiškai krito nuo šiltinės, choleros ir ispaniškojo gripo. Viename Štendalio stovyklos lietuviškame įrašė savo kūrybos karinėje dainoje ironizuojama apie stovyklos gyvenimo sąlygas (PK 070).

¹¹ Iš jų vienas prarastas, išlikusi tik anketa.

¹² <https://www.lautarchiv.hu-berlin.de/bestaende-und-katalog/katalog/>

¹³ Nors LA kataloge nurodoma, kad iš 78 PK lietuviškų įrašų prarasti 2 (vieno išlikusi tik anketa), tačiau į šį sąrašą dar pakliuvo ukrainietiškas įrašas, greičiausiai, todėl, kad taupant vietą buvo įrašytas vienoje plokštelėje su lietuvišku. Dar keli įrašai gali būti dingę ir nepažymėti kataloge – perklausius išaiškėjo, jog kai kuriems trūksta pasakojimo pradžios arba galo.

Map data © 2021 GeoBasis-DE/BKG (©2009), Google

1 pav. I-ojo pasaulinio karo belaisvių stovyklos, kuriose buvo surinkta lietuvių kalbos medžiaga

(dešinėje pažymėtos Hameršteinio ir Heilsbergo stovyklos, kur ekspertu dirbo A. Bezenbergeris)

2 pav. Šelako plokštelė su lietuviška medžiaga Garso archyve

Kriegsgefangenenlager.

Zur Erinnerung an unsere
gemeinsame Arbeit in den
Kriegsgefangenenlagern!

W. Doegen
Berlin d. 21. 6. 25.

3 pav. Garso įrašymas belaisvių stovykloje, dešinėje - W. Doegenas (nuotrauka iš Garso archyvo kolekcijos)

Adalberto Bezenbergerio indėlis vad. Doegenio projekte I-ojo pasaulinio karo belaisvių stovyklose. Ekspertų užduotys

Kaip minėta, kalbų pavyzdžių rinkimo darbas buvo organizuojamas moksliniais metodais, todėl buvo kviečiami tam tikrų kalbų ekspertai, bet ne visose stovyklose dirbo tie patys. Bezenbergeris Vokietijoje turėjo didelę autoritetą kaip baltistas ir baltų dialektų tyrėjas (Mikulėnienė 2012, 121, 122). Jis dalyvavo renkant medžiagą tik Hameršteino ir Heilsbergo stovyklose. Greičiausiai profesorius nebuvo tikrasis Fonografijos komisijos narys, bet kviestinis ekspertas¹⁴, o kitose stovyklose nedalyvavo, matyt, dėl didelio atstumo nuo Karaliaučiaus. Apie tai, kad jis, komisijos pakviestas, dirbo būtent šiose stovyklose, liudija paties Bezenbergerio straipsnis su išsamia vieno įrašo analize (Bezenberger 1923), išėjęs jau po autoriaus mirties. Jame aprašyta, kokia buvo eksperto darbo tvarka: pateikėjai atrenkami pagal „švarią ir aiškią“ kalbą (tarmės mokėjimą ir dikciją), tada atrenkamas tekstas, pateikėjo pasakytas žodžiu, pateikėjas pats jį užrašo (dauguma gebėjo tai padaryti) ir laikydamas rankoje perskaito¹⁵, šį tekstą ekspertas perrašo įprastais tos kalbos rašmenimis ir fonetine transkripcija ir išverčia į vokiečių kalbą, tik tada daromas įrašas. Jei tai yra daina, atskirai įrašomas skaitomas tekstas, tada dainuojama pati daina (Bezenberger 1923, 63). Tokia tvarka nurodoma ir kitų autorių publikacijose apie LA, bet, kaip matysime vėliau, neaišku, ar tikrai visais atvejais jos buvo laikomasi. Minėtame straipsnyje detalai pristatoma pateikėjo Jurgio Garjano¹⁶ iš Klausūčių kaimo (dab. Biržų raj.) padainuota daina „Siųščiau, leisčiau aš paklanus“. Straipsnis skirtas aprašyti atstovaujamos tarmės ypatyboms¹⁷, kurios, anot autoriaus, artimos Jono Basanavičiaus publikuotose pasakose iš Vabalninko. Pasak Bezenbergerio, šios dainos pirmieji 5 posmeliai

¹⁴ Autorė nuoširdžiai dėkoja kolegei Susannei Ziegler, laiške pateikusiai savo nuomonę ir nuorodas. Bezenbergeris, sprendžiant iš atskaitos komisijai, pateiktos 1919. 05.26., nebuvo nuolatinis jos narys, bet dalyvavo prof. W. Schulzės (Wilhelm Schulze) grupėje (Doegen 1925, 10, 11). Tą patį darbą jis atliko ne tik su lietuvių, bet ir su latvių pateikėjais (Sutter 2008, 16, 18).

¹⁵ Šių užrašų pėdsakų kol kas nepavyko rasti, jie paliudytų, kokiais rašmenimis pateikėjas užsirašė tarminį tekstą.

¹⁶ Taip ši pavardė rašoma ir LA anketoje, ir Bezenbergerio straipsnyje, tačiau Lietuvių pavardžių žodyne užfiksuotos jos formos yra *Garjonas*, *Garjonis* (LPŽ 1, 625). Galimas dalykas, kad ši latviškos kilmės pavardė galėjo būti vartojama ir su *a* antrajame dėmenyje, plg. latvių pvd. *Garjānis*.

¹⁷ Straipsnio pavadinimas rodo, kad buvo numatyta ne viena dalis, antroji, tikriausiai būtų skirta latviškai tarmei, tačiau šio sumanymo autorius nespėjo iki galo įgyvendinti.

yra liaudies daina, o 6–10 – literatūrinė. LA fonduose šis įrašas padalintas į dalis kitaip, joms suteikti atskiri PK numeriai (PK 837 skaitomas visas tekstas ir dainuojami 8–10 posmeliai, PK 846 dainuojami 1–7 posmeliai). Straipsnyje remiamasi Antano Baranausko transkripcija ir su juo diskutuojama. Matyt, Bezenbergeris rengdamas straipsnį turėjo galimybę kelis kartus perklausyti įrašą ir užfiksavo konkretaus pateikėjo tarimo variantą. Jo užpildytoje kortelėje (PK 837) daina transkribuota to meto Rytprūsių lietuvių raštų kalba¹⁸, įskaitant kirčiavimą, o straipsnyje pateiktas transkribuotas tekstas su ženklų paaiškinimais beveik atitinka tai, ką galima girdėti įrašė, t.y. tarminį tekstą. Be to, kaip ir anksčiau, Bezenbergeris laikosi metodologinės nuostatos, kad tarmės ypatybės tarp laisvai kalbamo ir dainuojamo teksto gali skirtis dėl eilėdaros (Mikulėnienė 2012, 122). Peržvelgus Bezenbergerio transkripciją ir kalbinę analizę, pateiktą minėtame straipsnyje, ir palyginus su tuo, ką įmanoma išgirsti LA saugomame įrašė, galima konstatuoti, jog nevertinant dainos meninės vertės, ji yra tinkama reprezentuoti tarmei, o kalbininko atliktą transkripciją pakaktų tik kai kuriomis detalėmis patikslinti bei perrašyti šiuolaikiniais ženklais. Jeigu tokie išsamūs straipsniai būtų lydėję visus projekto įrašus, kuriuos rengiant dalyvavo Bezenbergeris, lietuvių tarmėtyra gerokai anksčiau būtų turėjusi vertingų tyrimų, bet svarbiausia, kas nors būtų suradęs ir pačius įrašus.

Palyginus su kitose belaisvių stovyklose darytų lietuviškų įrašų ekspertų darbu, matyti, kad Bezenbergeris dirbo uoliausiai – su jo pagalba buvo įrašyta 50 garso įrašų iš 13 pateikėjų. Visą atliktą darbą atspindi prie įrašų pateiktos anketos, kurių svarbiausias ypatybes reikėtų aptarti. Beveik visos anketos susideda iš dviejų lapų, išskyrus minėtąją Garjano dainą (PK 837), kur pridėti dar du lapai su teksto perrašu ir vertimu į vokiečių kalbą. Likusiųjų pirmasis lapas yra rankraštinė anketa, antrasis – jos perrašas mašinėle. Minėtųjų stovyklų pateikėjų rankraštinės anketos pildytos skirtingai: Hameršteino anketose Bezenbergerio ranka yra tik jo parašas ir vienas kitas patikslinimas (dainos pavadinimas, vietovardis), kai kur nėra net parašo, tačiau mašinėle rašytose anketos kopijose yra jo pavardė be parašo. Heilsberge rašytose anketose yra ne tik Bezenbergerio ranka pildyti anketos duomenys¹⁹, bet ir pastabos apie

¹⁸ Straipsnio tekste vartojamas terminas *grammatisch* (ten pat, 65). Pačioje įrašo anketoje įrašyta: „NB! Die obige Textrecension gemäß der preußisch-litauischen Schriftsprache“. Taigi jis kaip bendrinės kalbos etaloną ima Rytprūsių lietuvių rašytinę kalbą.

¹⁹ Anketose greta belaisvių stovykloje vartotos pavardės formos Bezenbergeris prirašo lietuvišką (pvz., *Mikolatsch: Mikaloczus*), kai kurias pavardes sukirčiuoja ar net parašo transkripcija, pvz. *Varnėlis (varnėlis)*.

pateikėją, o Doegenas, kaip komisaras, prirašė pastabą apie įrašo kokybę ir pateikėjo balso ypatybes. Anketose daug išsamių sociolingvistinių duomenų, pateikėjo biografijos detalių (žr. toliau). Kai kurios Heilsberge pildytos anketos paliktos pustuštės, įrašai jose dažniausiai Doegenas, jose pieštuku prirašoma nuoroda į kitą, anksčiau užpildytą anketą. Mašinėle spausdintos anketos pridėtos prie kiekvieno įrašo, tačiau jos ne visai identiškai atkartoja to paties pateikėjo ranka pildytos anketos duomenis. Kas įrašė pataisas pieštuku, neišku, tačiau jos padarytos, matyt, dar kartą peržiūrėjus eksperto sudarytos anketos įrašus. Deja, užsibrėžto uždavinio perrašyti visus tekstus Bezenbergeris neįvykdė arba jie liko kur nors kitur, ne anketose. Išskyrus jo paties straipsnyje aprašytąjį dainos įrašą, nė vienoje anketoje nėra pridėto nei įrašo teksto, nei jo vertimo²⁰. Kad absoliuti dauguma pateikėjų ne laisvai kalbėjo, bet beveik visada skaitė, galima girdėti: dažnas kalba nenatūraliai lėtai, nejungdamas proklitikų, kartais taisosi ir pan., tačiau kur yra kiti su šiuo projektu susiję rankraščiai, nežinoma.

Pagrindinės anketos (*Personal-Bogen*) sandara

Įrašų, kuriuos darant dalyvavo Bezenbergeris, anketas tyrė Rutkauskaitė (2018, 27–28). Ji sugrupavo anketos duomenis į tris dalis²¹: 1. Bendroji informacija (garso įrašo numeris, stovyklos pavadinimas, patalpa, kur įrašinėjama, įrašo data, laikas, įrašomo teksto žanras, įrašo trukmė ir kalba); 2. Asmens duomenys: pavardė pateikėjo kalba ir lotyniškėmis raidėmis, vardas, gimimo data arba apytikris amžius, gimimo vieta, artimiausias prie gimtinės didesnis miestas, apskritis, gubernija, gyvenamoji vieta (gimtoji, vaikystės ir jaunystės), išsilavinimas, kokią mokyklą lankė, kur gyveno sulaukęs 20 m., iš kur kilę tėvai, tautybė ar etninė tapatybė (*Volksstamm*), gimtoji kalba, kokiomis kalbomis kalba, kuriomis moka skaityti ir rašyti, ar groja stovykloje esančiu instrumentu iš tėvynės, ar groja europietišku instrumentu, religija, užsiėmimas; 3. Rinkėjų pastabos: eksperto ir komisaro pavardės ir parašai. Šioje dalyje svarbios yra eksperto ir komisaro pastabos apie kiekvieną pateikėją.

Pagrindiniai anketų lapai Bezenbergerio pildyti pagal galimybes išsamiai: jis ne tik kruopščiai pagal tarimą užrašo informanto pavardę ir patikslina ge-

²⁰ Kitų stovyklų kai kuriose anketose esama įrašų tekstų. Jie rašyti arba paties pateikėjo, arba kurio kito lietuviu: pvz., anketoje PK 070 yra atskiras lapas, pavadinamas *Phonetischer Text* (čia žodis *Phonetischer* perbrauktas), kuriame nurašytas teksta dainos, kurią „sustate Antanas Marčinkewyče“, o „perraše Stepons Dumčius“.

²¹ Čia vartojami kiek kitokie, patikslinti terminai.

Lfd. Nr.

PERSONALBOGEN

Lautliche Aufnahme Nr: *PK 1420* Kriegsgefangenenlager: *Hildberg*

Datum: *27/11/1918*

Zeitangabe: *4 Uhr 55 Min*

Dauer der Aufnahme: Durchmesser der Platte: *17 cm*

Raum der Aufnahme:

Art der Aufnahme (Sprechaufnahme, Gesangsaufnahme, Choraufnahme, Instrumentenaufnahme, Orchesteraufnahme): *(Hilfsarbeit)*

I. Teil
Frei vorgelesen

Lidewich Krawo

Name (in der Muttersprache geschrieben): *Jajda*

Name (lateinisch geschrieben): *Skobelska*

Vorname: *Jozef*

Wann geboren (oder ungefähres Alter)? *1872, im Februar*

Wo geboren (Heimat)? *Jedpotei*

Welche größere Stadt liegt in der Nähe des Geburtsortes? *Tauroggen*

Kanton - Kreis (Ujedz): *Asseing*

Departement - Gouvernement (Gubernija) - Grafschaft (County): *Kowro*

Wo gelebt in den ersten 6 Jahren? *Jedpotei*

Wo gelebt vom 7. bis 20. Lebensjahr? *Vom 7. - 13. Jahre in Jedpotei, vom 13 - 19 1/2 Jahre in der Um-
gebung von Telbit, von 19 1/2 Jahre in Jedpotei, von 19 1/2 Jahre in Krawo, seit dem*

Was für Schulbildung? *keine*

Wo die Schule besucht? *keine*

Wo gelebt vom 20. Lebensjahr? *keine*

Aus welchem Ort (Ort und Kreis angeben) stammt der Vater? *Dafakei, 4 1/6 Jahre in Amerika,*

Aus welchem Ort (Ort und Kreis angeben) stammt die Mutter? *keine*

Welchem Volksstamm angehörig? *keine*

Welche Sprache als Muttersprache? *keine*

Welche Sprachen spricht er außerdem? *keine*

Kann er lesen? *Ja* Welche Sprachen? *keine*

Kann er schreiben? *Ja* Welche Sprachen? *keine*

Singt er ein im Lager vorhandenes Instrument aus der Heimat? *keine*

Singt oder spielt er modern europäische Musikweisen? *keine*

Religion: *keine* Beruf: *keine*

Vorgeschlagen von: *1. Bezenberger
2. Willkowitz*

Beschaffenheit der Stimme:
1. Urteil des Fachmannes (des Assistenten): *Bezenberger*
2. Urteil des Kommissars: *dicke kräftig*

*ein wenig, nicht Baritonstimme und ziemlich
schillernd, kornauer Willkowitz*

4 pav. Pateikėjo Juozapo Šėgždos anketa nr. PK 1420, užpildyta W. Doegenio ir A. Bezenbergerio (smulkia rašysena)

ografines nuorodas, bet ir preciziškai išklausinėja informantą jo gyvenimo faktų, kurie svarbūs vertinant jo įrašų kalbą. Pvz., Juozapo Šėgždos anketoje (PK 1420) Doegenas ranka įrašyta, kad jis pasaką pateikia laisvai (*frei vorgetragen*), toliau Bezenbergeris detaliai išdėsto kareivio biografiją, nurodydamas tarnybos bei gyvenamąsias vietas ir išvardija jo mokamas kalbas (rusų, lenkų, truputį anglų), kurių pramokęs savarankiškai tarnyboje. Pastaboje apie jo tinkamumą įrašui Bezenbergerio nurodyta, kad jis turi gerus gimtosios kalbos pagrindus²², o Doegenas įrašo, kad pateikėjas turi tamsų, stiprų, truputį drebantį baritoninį balsą su ryškiu konsonansu²³ (4 pav.). Pateikėjo Andrėjaus Mačiūno anketoje (PK 1409) Bezenbergeris rašo: „gera kalba, ryškus tarimas, labai inteligentiškas“²⁴, o Doegenas savo ruožtu prirašo: „tamsus, stiprus balsas su minkštu konsonansu“²⁵. Justino Varnelio ir Augustino Mikaločiaus anketose (PK 1401 ir 1407) skiltyje apie tautybę ir gimtąją kalbą įrašyta „lietuvis, žemaitis“²⁶. Reikia pridurti, kad ir kitų stovyklų pateikėjų, kilusių iš Žemaitijos, anketose minėtoje grafoje greta „lietuvis“ rašoma „žemaitis“.

Užpildytos anketos rodo, kad Bezenbergeriui svarbiausia buvo pateikėjo gebėjimas reprezentuoti regioninį kalbos variantą, tai liudija jo kaip dialektologo metodologines nuostatas.

Pateikėjų ir jų atstovaujamų tarminių regionų apžvalga

Garso įrašų medžiaga, kurią renkant dalyvavo Bezenbergeris, surinkta iš skirtingų lietuvių gyventų regionų. Hameršteino stovykloje: Jurgis Garjanas (Garjanas Jurjes)²⁷ iš *Klausūčių* (dab. Biržų raj.), Jonas Balsevičius (Balsewitsch Jones) iš *Padvarėlių* (dab. Akmenės raj.), Andrėjus Šakalys/-is (?) (Schakalis Andrei) iš *Šakių* k. (dab. *Misiūnai*), netoli Švenčionių²⁸. Heilsbergo stovykloje: Justinas Varnelis (Varnėlis Justynas) (taip) iš *Tickinų* (prie Endriejavo, dab. Klaipėdos raj.), Kazimieras Kavolis (Kawólis Kasimir) iš *Zabičiūnų*, netoli Dusetų²⁹ (dab. Zarasų raj.), Jonas Patašius (Patáschus Jo-

²² *Kenn gut die Hauptschattierungen seiner Muttersprache.*

²³ *Dunkle kräftige ein wenig zitternde Baritonstimme mit ziemlich deutlicher Konsonanz.*

²⁴ *Gute Sprache, klare Aussprache. sehr intelligent.*

²⁵ *Dunklere kräftige Stimme mit weicher Konsonanz.*

²⁶ *Litauer. Žemaitė.*

²⁷ Rankraštinėse ir mašinėle perrašytose anketose esama skirtumų, šiuo atveju mašinėle pateikėjo vardas perrašytas su klaida: *Surjes*, todėl būtina įrašus lyginti.

²⁸ Pateikėjo biografijoje dar minima mokykla *Jančiūnų* (raš. *Jintschany*) kaime.

²⁹ Matyt, Bezenbergeris vietovardžio iš tarmiško tarimo neatpažino, parašė *Dūstas* (PK 1404).

nas) iš *Šukėtū*, netoli Griškabūdžio³⁰ (dab. Šakių raj.), Augustas Umbraziūnas (Umbražūnas August) iš *Kėkštū* (dab. Ignalinos raj.)³¹, mokyklą lankęs Tverečiuje, Augustinas Mikaločius (Mikaloczus ir Mikolatsch Augustin) iš *Rubuliū* prie Kretingos, Andrėjus Mačiūnas (Mačunas ir Matschunas Andrei) iš *Mazūjų Zariškių* prie Pilviškių (dab. Prienų raj.), gyvenęs Kazlų Rūdoje, Petras Jagiela (Jagiella ir Jagello Petras) iš *Kaziūlių* prie Dieveniškių³² (dab. Šalčininkų raj.), Petras Valionis (Walonis Petras) iš *Taučiūny*, prie Kėdainių (išliko tik anketa PK 1416, be įrašo), Jonas Kuncas³³ (Kuncas ir Kunsas Jonas), iš *Veliuonės* (dab. Kauno raj.), Juozapas Šėgžda (Šėgžda, Schecksdas, Sagzda Josef) iš *Júodpetrių* prie Tauragės. Taigi atstovaujamų tarmių ir patarmių spektras gana platus. Verta atkreipti dėmesį į punktus, kuriuose dabar lietuviškos medžiagos surinkti sunku arba tarmė gali būti labiau pasikeitusi negu kituose (pvz. *Kaziūliai* dab. Šalčininkų raj.). Kadangi pateikėjų atrankos kriterijus buvo jų tinkamumas atstovauti tarmei, beveik kiekvieno anketoje Bezenbergeris greta pastabų „*reiner Dialekt*“, „*klarer Dialekt*“, „*unverfälschte Sprache*“, „*beherrscht seine Mundart*“ ir pan., prirašo ir pastebėjimų apie artikuliaciją bei asmens savybes: „*mit etwas schlaffer Artikulation*“ (PK 1402), „*sehr laute, klare Aussprache*“ (PK 1404), „*Schlaff auch beim Sprechen*“ (PK 1405); vienoje anketoje įterpia ir pastabą apie rašytinės kalbos įtaką: „*reiner Dialekt, in den aber öfter Formen der Schriftsprache als bewusste Fremdlinge eingemengt werden. Schüchtern*“ (PK 1406). Kortelėje, kurios garso įrašas, deja, neišliko (PK 1416), yra pastaba: „*Beim Vortrag wurden in die Sprache bewusst fremde Züge eingemischt, d.h. mundartliche Besonderheiten gemäss der Schriftsprache berichtet*“. Vidutinis pateikėjų amžius 33 m., tai jauni vyrai, dažniausiai pasižymintys gera dikcija. Jei jie būtų sulaukę XX a. 7-ojo dešimtmečio, kada buvo intensyviausiai renkama lietuvių dialektologijos medžiaga, daugumai būtų per 80 m. ir jie būtų apklausiami kaip vyriausi, „klasikinės“ tarmės atstovai. Nors to meto lietuvių valstiečių raštingumas buvęs prastas ir tai liudija

³⁰ Pateikėjas kaip artimiausią didesnę punktą nurodo *Pilviškius* (PK 1405).

³¹ Autorė dėkoja kolegai Laimučiu Bilkiui, padėjusiam rekonstruoti kaimo vardą iš *Kėkszdai* (**Kėgždai*?); kaip artimiausią didesnę punktą pateikėjas nurodo *Vidžiūs*, padedant L. Bilkiui, kaimo vardas lokalizuotas pagal nurodytą mokyklą Tverečiuje ir atstumą iki jos.

³² Dieveniškių vardas Bezenbergerio nurašytas neaiškiai (gal perrašė iš to, ką parašė pateikėjas?), o mašinėle perspausdintas klaidingai.

³³ Bezenbergerio ranka įrašyta *Kuncas*, Doegenas (?) *Kunsas*, mašinėle „gimtąja kalba“ *Kuncas*, „lotyniškai“ *Kunsas* (PK 1419).

faktas, jog tik 7 pateikėjai buvo lankę mokyklą³⁴, tačiau iš anketų matyti, jog tik vienas iš 13 pateikėjų nemokėjo skaityti, o 9 galėjo rašyti. Beveik visi mokėjo rusų kalbą, kurios daugiausia išmoko tarnaudami kariuomenėje (9 ja skaitė ir rašė), 6 gebėjo susikalbėti lenkiškai, 4 vokiškai, 2 angliškai (pastarieji kurį laiką gyveno Amerikoje ir Anglijoje), etninių paribių gyventojai mokėjo ir kaimynų kalbas (baltarusių, latvių) (Rutkauskaitė 2018, 32).

Įrašų turinys ir galimos tyrinėjimo perspektyvos

Hameršteino ir Heilsbergo surinktų įrašų turinys šiek tiek skiriasi nuo kitų stovyklų, kuriose buvo įrašinėjami lietuviai. Juose nėra nė vieno įrašo su parabole iš Biblijos apie sūnų paklydėlį (Lk 15, 11–32). Didžiausią įrašų dalį sudaro tautosaka, ypač pasakojamoji (8 kūriniai, iš kurių du yra nebaigti arba šių įrašų dalys pasimetė). Dominuoja buitinės ir nuotykinės pasakos, viena apie gyvūnus, viena saktė ir vienas autobiografinis pasakojimas apie tarnavimą kariuomenėj. Įrašytos 5 dainos, kurios įdainuotos, o jų tekstai dar atskirai perskaityti nedainuojant, prie šių priskaičiuotini dar tekstai dviejų dainų, kurios nebuvo padainuotos arba įrašai pasimetė (PK 1405). Surinkta ir kitos kalbinės medžiagos: šešiuose įrašuose skaičiuojama nuo 1 iki 20, dešimtimis ir pasakomi skaitvardžiai 100 ir 1000, keturiuose įrašuose išvardijamos savaitės dienos. Atskiras kalbos užduotis gavo Mačiūnas iš Pilviškių ir Varnelis iš Endriejavo. Jų buvo paprašyta pasakyti įvairių leksinių grupių žodžius, reiškiančius dangaus kūnus, gamtos reiškinius, šeimos narius, kūno dalis, gyvulius, valgius, paros ir metų laikus. Nors ir neaiškiai, bet galima girdėti balsą „už kadro“, greičiausiai tie žodžiai buvo sakomi kuria nors kita kalba (rusiškai?), o pateikėjas juos vertė į gimtąją. Žmonės papildomai užduočiai pasirinkti neatsitiktinai – Bezzengergeris Varnelį charakterizuoja kaip kalbantį „švaria tarme“, o Mačiūną kaip „geros kalbos“, geros artikuliacijos, inteligentišką pateikėją.

Įrašų techninė kokybė nevienoda, daugelis jų ne tik duslūs, bet ir skleidžia pašalinį triukšmą. Tikriausiai tai nėra pati palankiausia medžiaga kruopščiai fonetinių ypatybių analizei, tačiau tam tikrais aspektais ir fonetikos tyrėjai turėtų rasti dėmesio vertų dalykų. Kitiems kalbos sluoksniams tirti įrašai tinkami ir vertingi. Be abejo, jie turėtų sudominti ir folkloro tyrėjus³⁵.

³⁴ Anketose rašoma, kad pateikėjas nelankė mokyklos, bet savarankiškai išmoko arba artimųjų buvo mokytas lietuviškai skaityti. Greičiausiai tai susiję ne tik su bloga materialine padėtimi, bet ir su lietuviškos spaudos draudimu.

³⁵ Autorė nuoširdžiai dėkoja Garso archyvo darbuotojai Irenei Hilder už visapusišką pagalbą ir skirtą laiką.

Kadangi, kaip jau buvo minėta, kitose šalyse esama gerų Berlyno garso archyvo mokslinio tyrimo ir pristatymo pavyzdžių, pats laikas padaryti jį ir Lietuvos turtu. Tam pirmiausia reiktų atlikti svarbiausius darbus: sukomplektuoti ir archyvuoti įrašų ir anketų kopijas mokslo institucijoje, pabandyti surasti pasimetusias dalis, pagal galimybes parengti techniškai redaguotas įrašų kopijas, pasirūpinti, kad archyvo medžiaga taptų žinoma ir naudojama.

Išvados

Berlyno garso archyve I-ojo pasaulinio karo metais išsaugota lietuviška kalbos ir folkloro medžiaga (75 vnt. garso įrašų) yra vertinga dėl kelių svarbiausių priežasčių:

1. Tai yra vieni iš pirmųjų lietuviškų garso įrašų, reprezentuojantys įvairių Lietuvos dialektų kalbą XX a. pradžioje. Ypač atkreiptinas dėmesys į regionų, kuriuose lietuviškos tarminės medžiagos mūsų laikais sunku surinkti, atstovavimą.
2. Tai tarptautinio projekto dalis, tyrinėtina ne tik dialektologijos ar folkloristikos, bet ir sociolingvistikos, istoriniu, antropologiniu aspektu.
3. Lietuviškų įrašų lingvistinę vertę didele dalimi nulėmė profesionalus A. Bezenbergerio darbas. Dalyvaudamas dviejų stovyklų įrašų rinkimo darbe, jis per trumpą laiką surinko didžiausią kiekį medžiagos (50 įrašų) ir savo užduotis atliko kaip gerai pasirengęs baltistas, išmanantis ne tik medžiagos rinkimo metodologiją, bet ir lietuvių dialektologiją. Jo dėka į tarptautinę lingvistinės medžiagos pirmųjų fonogramų projektą pateko įvairių Lietuvos regionų tarmių ir tautosakos pavyzdžiai, pateikti gerai tarmę reprezentuojančių pateikėjų.
4. Ar Bezenbergeris atliko viską, kas jo, kaip eksperto, buvo numatyta įrašų rengimo ir archyvavimo projekte, atsakyti kol kas trūksta duomenų, tačiau surinktos medžiagos pagrindu publikuotas jo straipsnis leidžia manyti, kad kalbininkas buvo numatęs įrašus naudoti detalioms lietuvių dialektologijos studijoms.
5. Ir patys garso įrašai, ir Bezenbergerio užpildytos anketos su vertingomis mokslinėmis pastabomis Lietuvos moksle iki šiol nebuvo naudojami, jie turi papildyti mūsų tarmėtyros ir baltistikos istoriją.
6. Berlyno garso archyvo artefaktai kartu su jais susijusia kita medžiaga turėtų būti Lietuvos mokslo institucijos mokslo duomenų fonduose ir tapti prieinami disponuoti mokslo tikslais.

LITERATŪRA

Andronov, Aleksey, Everita Andronova 2009, The first sound recordings of Lithuanian speech and music: the fate of Eduard Wolter's collections in St. Petersburg, Vilnius and Berlin, in Piret Noorhani (ed.), *Accessing the history of the Baltic Diaspora: Baltic Heritage Network'i konverents. 7.–10. juuli 2009*, Tartu, 435–442.

Bezenberger, Adalbert 1923, Litauische und lettische mundartliche Texte, *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen* 51(1/2), 63–66.

Doegen, Wilhelm 1919, *Kriegsgefangene Völker 1: Der Kriegsgefangenen Haltung und Schicksal in Deutschland*, Berlin: Verlag für Politik und Wirtschaft.

Doegen, Wilhelm 1925, *Unter fremden Völkern*, Berlin: Verlag für Politik und Wirtschaft.

Hoffmann, Anette 2000, War and grammar: acoustic recordings with African prisoners of the First World War (1915–18), in Ana Deumert, Anne Storch, Nick Shepherd (eds.), *Colonial and Decolonial Linguistics – Knowledges and Epistemes*, Oxford University Press, 105–128.

Koch, Lars-Christian, Albrecht Wiedmann, Susanne Ziegler 2004, The Berlin Phonogramm-Archiv: A treasury of sound recordings, *Acoustical Science and Technology* 25(4), 227–231.

LPŽ – Aleksandras Vanagas (red.), *Lietuvių pavardžių žodynas 1–2*, Vilnius: Mokslas, 1985–1989.

Mahrenholz, Jürgen 2012, The Lautarchiv of the Humboldt-Universität zu Berlin, in Jaan Ross (ed.), *Encapsulated Voices: Estonian Sound Recordings from the German Prisoner-of-War Camps in 1916–1918*, Köln: Böhlau Verlag.

Mikulėnienė, Danguolė 2012, Adalbertas Bezenbergeris (1851–1922): asmenybės ir veiklos aktualizacija XIX amžiaus lietuvių tarmėtyros kontekste, in Grasilda Blažienė, Nadežda Morozova, Jolanta Zabarskaitė (red.), *Mažoji Lietuva: paribio kultūros tyrimai*, Vilnius: Petro ofsetas, 111–129.

Nakienė, Austė 2011, Eduardo Volterio lietuvių tautosakos garso įrašai ir juose įamžinti senoviniai dainavimo būdai, *Tautosakos darbai* 42, 177–193.

Ross, Jaan (red.) 2012, *Encapsulated Voices. Estonian Sound Recordings from the German Prisoner-of-War Camps in 1916–1918*, Köln: Böhlau Verlag.

Rutkauskaitė, Deimantė 2018, *Adalberto Becenbergerio veikla Berlyno garsų archyve*, Baigiamasis magistro darbas, Klaipėdos universitetas.

Stumpf, Carl 1908, Das Berliner Phonogrammarchiv, *Internationale Wochenschrift für Wissenschaft, Kunst und Technik* 2, 225–246.

Sutter, Franziska 2008, *Die lettischen Tondokumente der ehemaligen Lautabteilung an der Preussischen Staatsbibliothek*, Bachelor Arbeit, Humboldt Universität zu Berlin.

Ziegler, Susanne 2000a, Die Akustische Sammlungen. Historische Tondokumente im Phonogramm- Archiv und im Lautarchiv, in Horst Bredekamp, Jochen Brüning, Cornelia Weber (Hrsg.), *Theater der Natur und Kunst. Theatrum naturae et artis. Wunderkammern des Wissens. Essays*, Berlin: Henschel, 197–206.

Ziegler, Susanne 2000b, The Berlin Phonogram Archives and its role in promoting traditional music in Europe, *Tiltai* 3(12), 31–36.

Ziegler, Susanne 2017, Cooperation between Germany and Latvian Folklorists in the 1920s, in Dace Bula, Sandis Laime (eds.), *Mapping the History of Folklore Studies. Centers, Borderlands and Shared Spaces*, Cambridge Scholars Publishing, 351–371.

Žemaitaitis MLEe – Algirdas Žemaitaitis, Misionieriai, in *Mažosios Lietuvos enciklopedija* (elektroninė versija) (<https://www.mle.lt/straipsniai/misionieriai>).

Dalia KISELIŪNAITĖ
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio g. 5
LT-10308 Vilnius
Lithuania
[dalia.kiseliunaite@lki.lt]